

Een groep Taxile-pijpen uit de verzameling van Mimerel
(zie pagina 17)

Een waterpijp met een hielkje uit
Thailand (zie pagina 15).

Verloren glans. Bodemvondsten van porseleinen pijpenkoppen

Piet Smiesing (pk.smiesing@tiscali.nl)

Porseleinen pijpen

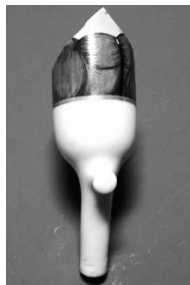
In de Pijpenbrevier, het handboek voor pijprokers, lezen we bij de paragraaf 'Porseleinen pijpen': "Porseleinen pijpen zijn kostelijke, aanbevelenswaardige pijpen voor verzamelaars van tabakscuriosa en bovendien voor de liefhebbers van fijn porselein en oude volkskunst." (1) Walter Morgenroth, onderstreept dit nog eens in zijn fraaie boek *Tabakspfeifen sammeln*, vooral door de bijtitel: 'Kunstwerke in Porzellan' dat porseleinen pijpenkoppen, door fraaie beschilderingen en kostbare montuur, tot ware kunstobjecten zijn verheven.

Deze kunstvoorwerpen verblijven vooral in collecties van musea en vermogende verzamelaars. Deze topstukken verlieten in de loop van de achttiende eeuw slechts in kleine aantallen de ateliers van de porseleinfabrieken. Pas in de negentiende eeuw toen de fabricagetechniek aanzienlijk verbeterde, werden kleinere porseleinen gebruiksvoorwerpen en pijpenkoppen en 'waterzakken' (waterreservoirs) in grotere hoeveelheden vervaardigd. Deze pijpen zijn over het algemeen van mindere kwaliteit en werden vaak verluchtigd met ingekleurde afdrukken en werden gemonteerd met messing montuur. Als souvenirs sierden ze de wanden van menig eenvoudige huiskamer en werden vele jaren later, vaak nog geheel intact, opgeruimd en weggegooid. Dan is er nog een groep kleine porseleinen pijpenkoppen waaruit werd gerookt. Dit gebruiksporselein wordt zelden in museale collecties aangetroffen.

Het blijft evenwel verwonderlijk dat ooit weggeworpen, deels gebroken voorwerpen, later weer worden opgegraven om als 'schatten' in verzamelingen te worden bewaard. Het gaat hierbij vooral om de voldoening van het ontdekken van het verhaal achter deze verworven objecten. Uit de in de loop der jaren verzamelde bodemvondsten van porseleinen koppen en fragmenten van akkers, uit bagger, beerput, en vuilnisbelt, heb ik voor dit artikel de volgende selectie gemaakt.

Portretpijpen

Portretpijpen zijn ware pronkstukken, waarbij de portretten op kunstzinnige wijze op de pijpenkop zijn geschilderd. De afbeeldingen werden niet op de scherf, maar op het glazuur aangebracht. Hierna werden de gedecoreerde pijpenkoppen nog eens in een moffeloven gebrand waardoor glazuur en versiering één geheel werden.

Afb. 1. Portret koning Willem II.

Afb. 2a-b. Portret in gouden lijst met 'Moore'.

Afb. 3. Buste van dame in gouden lijst.

In 1979 kwam uit een beerput in de Utrechtse Hekelsteeg, een fragment van een bijzondere, witporseleinen pijpenkop tevoorschijn. (afb. 1) Het is een hoog, slank model dat 'Berliner Form' wordt genoemd.(2) Het bijzondere schuilt in de afbeelding, een portret van koning Willem II. Het is een kniestuk, waarop de koning op een fraai bewerkte stoel poseert met zijn rechterarm over de rugleuning. Zijn rechter schouder en hoofd zijn met de ontbrekende scherf verdwenen en daaronder het portret de naam 'Willem II.' is aangebracht. Bij bestudering met een sterke loep lijkt deze afbeelding een drukprocedé, maar waarschijnlijk is het grisaille, een techniek waarbij het portret met penseel in fijne lijntjes werd opgebracht.(3) Op de hiel schuilt onder het glazuur het nummer 6 (intaglio). Op de hiel werden in bepaalde fabrieken cijfers gestempeld die het formaat van de kop aanduidden. Pijpenkoppen met nummer 8 zijn van normale grootte en meten ongeveer 12 cm.(4) De hoogte van deze kop met nummer 6, is echter niet meetbaar omdat de rand ontbreekt.

Willem II werd op 6 december 1792 geboren en als kroonprins onderscheidde hij zich in 1815 in de veldtocht tegen Napoleon. Hij raakte gewond en verwierf hiermee de benaming 'held van Waterloo'. In 1816 trouwde de prins met de Russische Tsarendochter Anna Paulowna. Toen zijn vader koning Willem I, vanaf 1837 weduwnaar, in 1839 een rooms-katholieke Belgische gravin wilde trouwen, was de kroonprins de man achter de campagne in het Algemeen Handelsblad, die gekant was tegen dit katholieke huwelijk. Hiermee hoopte de kroonprins zijn vader van het plan af te brengen. Maar de protestante koning gaf zijn bruid niet op en besloot op 7 oktober 1840 af te treden. Hierdoor werd op 28 november 1840 de kroonprins ingehuldigd als koning Willem II. Hij regeerde niet lang, want slechts negen jaar later, kwam hij door een hartaanval op 17 maart 1849 plotseling te overlijden.(5) Aan de hand van

deze gegevens kunnen we dit kopfragment dateren tussen 1840 en 1849. De kop heeft aan de binnenzijde geen rookaanslag.

Eveneens uit een beerput in de Utrechtse binnenstad komt het fragment van een wit porseleinen pijpenkop waarop, in een gouden lijst, de buste van een man is geschilderd met eronder de naam 'Moore'. Na vergelijking met 19^e eeuwse prenten is de conclusie dat hier Thomas Moore (1779-1852) lers dichter, satiricus, politiek propagandist, zanger en songwriter afgebeeld is. Hoewel een deel van het hoofd van deze Moore ontbreekt, is het aanwezige deel van zijn portret met kenmerkende das en kraag hetzelfde als op de prenten. (afb. 2)

In bagger uit de Utrechtse stadsbuitengracht (singel) vond ik een fragment van een porseleinen kop, waar op eveneens in een rechthoekige gouden lijst, een buste van een dame in groene japon is geschilderd. Ook deze dame is door breuk haar hoofd kwijtgeraakt. Deze kop is cilindervormig en heeft een 'geknepen' hals. Onder het glazuur, op de knopvormige hiel, schuilt het formaatnummer 7. (afb. 3) Door het ontbreken van de rand, is helaas de hoogte van deze kop ook niet vast te stellen.

Afb. 4. Jachthond met buit.

Afb. 5. Rechtstandige kop met jager.

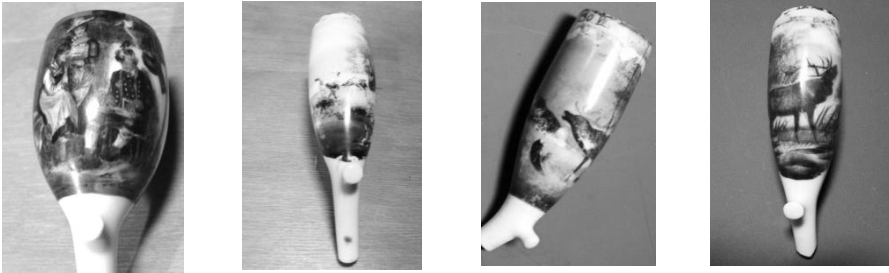
Jachtpijpen

Jachtpijpen zijn over het algemeen eenvoudig gedecoreerde porseleinen pijpen met taferelen van jagers en jachtwild. Uit bagger van het Zwarte Water in de Utrechtse wijk Lauwerecht kwam een wit porseleinen pijpenkop,

waarop met luchtige penseelstreken, in bruine kleurnuances, een jachthond is geschilderd, die geschoten gevogelte apporteert. Deze 'hoofdafbeelding' is zoals gebruikelijk op de voorkant (d.i. voor de roker de afgekeerde zijde) aangebracht. Een groen roestspoortje onder de koprand geeft aan dat de pijpenkop was voorzien van een messing pijpendop. (afb. 4)

Van al deze lange, slanke porseleinen koppen ligt de middenas bijna in het verlengde van de steel. De stand van de opening van de waterzak waarin de kop wordt gestoken, zorgt er voor dat de liggende kop bij montage toch rechtop komt te staan. In de omgeving van Tiel werd echter een rechtstandige kop gevonden, waarvan de bodem is verlengd met een kort, geribbeld, ongeglazuurd insteekstuk. Dit type wordt 'Schraubstutz' en 'Zylinderstumpf' genoemd.(6) Op het glazuur is een jager met geweer aan de voet en weitas om de schouder geschilderd. De kledingstijl van het jagerstenue wijst op een

product uit de tweede helft van de 19^e eeuw. De pijp werd waarschijnlijk uit Duitsland of Oostenrijk als souvenir meegebracht. (afb. 5)

Afb. 6. Tiroler berghut.
Afb. 7. Reeënpaar in het veld.
Afb. 8. Burlend hert, ingekleurde druk.
Afb. 9. Burlend hert in rondom geschilderd veld.

Porseleinen pijpen uit vuilnis

Bij graafwerkzaamheden in 1978 in de nieuwe Utrechtse wijk Lunetten voor de bouw en aanleg van een station, kwam een enorme vuilnisbelt aan de oppervlakte. Uit opgegraven dateerbare spullen, zoals munten, rijwielplaatjes en celluloid kalenders (1927), kon worden afgeleid dat dit huisvuil in de eerste drie decennia van de 20^e eeuw werd gestort.⁽⁷⁾ Het verhaal gaat dat er toen op deze plek klei werd gedolven, die als grondstof werd gebruikt voor de steen- en pannbakkerijen langs de Vaartsche Rijn in Hoograven. De zo ontstane kuilen werden weer opgevuld met Utrechts stadsvuil. De eenvoudig gedecoreerde porseleinen pijpenkoppen, die uit deze vuilstort tevoorschijn kwamen, zijn te dateren in begin vorige eeuw of stammen uit de laatste helft van de eeuw dáárvoor. De pijpenfabrikant J. Schilz – Müllenbach in Höhr, bood nog in 1939 in haar catalogus deze soorten porseleinen pijpen aan, compleet met weichselhouten roer. Bovendien leverde het bedrijf als ‘moderne marskramer’ ook alle losse onderdelen van roeren en porselein. Een aantal pijpen kwam zelfs nog onbeschadigd voor de dag, maar de afbeeldingen op het glazuur zijn door inwerking van chemicaliën uit huis- en bedrijfsafval, aangetast of gedeeltelijk verdwenen. Men nam het in het begin van de vorige eeuw niet zo nauw met het milieu en werden bedrijfsafval, batterijen, flessen gevuld met gif en chemicaliën, gewoon bij het huisvuil gestort. Ondanks de etsende werking van deze chemische afvalstoffen op het glazuur, is toch op een in de lengte gehalveerde, bolvormige pijpenkop, een gave afbeelding bewaart gebleven. In een kleurig interieur van een Tirolse berghut heeft de jager even tijd gevonden om op zijn citer te spelen.

Tegen de muur rust een lange, gepunte bergstok; geweer en weitas hangen aan de wand. De jager is in traditioneel kostuum gestoken met 'lederhose' en draagt gespijkerde bergschoenen. Twee schonen in traditionele klederdracht en de hond luisteren geboeid toe. Onderop de steel, onder het glazuur, is een blauwe afdruk zichtbaar van een onduidelijk fabrieksmerk. (afb. 6)

Naast jachtpijpen met afbeeldingen van de jager zijn er koppen met afbeeldingen van het gejaagde wild. Op afb. 7 zien we op een hoge, smalle kop (h. 102 mm), een reebok en geit in het open veld. Groene roestranden op de koprand zijn sporen van de montagering van de messing pijpendop. De afbeelding is door het verblijf van een halve eeuw in de bodem vervaagd, maar de kop is in het afval wel heel gebleven. Het fabrieksmerk onder het glazuur, aan de onderzijde van de steel, is een 'vijftalig handlobbig' blad.

Populaire afbeeldingen op porseleinen koppen zijn burlende herten. Op twee opgegraven koppen vinden we bronstige, burlende herten met kapitale geweien. Op de achterzijde van een 95 mm hoge kop vinden we een ingekleurde grijze afdruk een burlend hert. (afb. 8) Op de kleinere kop (h. 85) is het hert geplaatst in een kleurig landschap dat geheel rond de kop is geschilderd. Ook hier bevindt het hert zich op de achterkant van de kop. Beide pijpenkoppen, met afgebroken steel, vertonen sporen rond de rand van het weggeroeste messing montuur. Deze pijpenkoppen hebben geen rookaanslag en hebben waarschijnlijk slechts als wanddecoratie gediend. (afb. 9) Ook de volgende hoge, slanke porseleinen pijpenkop verdween, geheel compleet met waterzak en al in de vuilnisbak. De waterzak overleefde echter de punten van mijn riek niet! De kop is eenvoudig versierd met een paarse bies onder de rand en drie simpele, paarse penseelstreken vanaf de hiel. Op de steel, gloren onder het glazuur, in het blauw de vage initialen van de fabrikant. (afb. 10)

Afb. 10. Slanke pijp versierd met simpele, paarse penseelstreken.

Afb. 11. Gezonken scheepje met spreuk.

De verrijzenis van het verzonken scheepje

In Tiel werd een bijna complete pijpenkop gevonden van een fraaie vaasvorm. Van het afgebeelde scheepje is alleen de bruine romp en het blauwe water nog zichtbaar. (afb. 11) De rest van de afbeelding lijkt verdwenen, maar als er strijklicht over het glazuur speelt, wordt het hele scheepje weer zichtbaar plus het tweeregelige rijm: *'Schipper is mijn ambacht, wat zou ik beter wensen / Den zegen van den Heer en de gunst van alle menschen.'*

Waterzakken

Een belangrijk onderdeel van de porseleinen pijp is het mikvormige verbindingstuk tussen kop en steel. Dit onderdeel heeft, gelet op de naam 'waterzak', een belangrijke functie bij het droog roken van de pijp. De waterzak heeft een grote opening voor de insteek van de steel en een kleinere voor het insteken van kop. Het holle kurkje in de kleinste opening is bij bodemvondsten meestal verdwenen. De binnenzijden van de vochtvangers zijn niet geglazuurd.

Afb. 12. Drie cilindrische waterzakken van wit porselein.

Afb. 13. Drie waterzakken van verschillend model, van wit porselein

Het meest voorkomende type waterzak heeft een langwerpig, zakvormig reservoir met een pukkeltvormig uitsteeksel onder de ronde bodem ('cilinder'). Ze worden in verschillende grootten gevonden. Het grootste exemplaar meet 85 mm en werd in de belt van Lunetten opgegraven. Het exemplaar van gemiddelde grootte (h. 74) kwam uit een beerput op het terrein waar de nieuwe Hemavestiging in Utrecht werd gerealiseerd, (afb. 12). Een andere bodemvondst laat een gedrongen vorm zien met een geheel ronde bodem ('billard'). (afb. 13) Een apart model van wit porselein kwam uit de bagger van het Zwarte Water; het afgeplatte model eindigt in een sierlijke naar voren gerichte krul (h. 80). Het andere platte, afgeronde zakvormige model (h. 50) is een akkervondst uit Groenekan. Beide insteekopeningen van deze waterzak zijn even groot. (afb. 13)

Afb. 14. Twee groen geglazuurde waterzakken.

Afb. 15. Twee donker-blauwe kopfragmenten met gouden decoraties.

Waterzakken van gekleurd glazuur vormen meestal een stel met een kop van dezelfde kleur. In een beerput in de Utrechtse binnenstad vonden we enkel de donkergroen gekleurde waterzak. Deze heeft een afgeplatte, ronde zakvorm en gouden lijntjes (filets) rondom de insteekopeningen, die door inwerking van secreten zijn vervaagd. Het kleine groene bolronde model

('billard', h. 45) uit de vuilnisbelt van Lunetten heeft eveneens gouden biezen. (afb. 14) Donker glazuur leent zich uitstekend voor het aanbrengen van versieringen in goud. Op afb. 15 zien we twee, in Utrecht opgegraven, diepdonkerblauwe kopfragmenten waarop met de penseel eenvoudige decoraties van gouden sterren zijn opgebracht.

Roken uit porselein

De waterzak, is niet alleen het verbindingsstuk tussen kop en steel, maar heeft ook een belangrijke functie bij het roken van de porseleinen pijp. Het verzamelde vocht dat zich tijdens het roken in de waterzak heeft verzameld, kan eenvoudig met het reinigen van de vochtvanger worden verwijderd.

Volgens de 'Pijpenbrevier' is roken uit porselein geen onverdeeld genoegen. We lezen hierover: 'Maar niemand moet op het idee komen een porseleinen pijp te willen roken. Het is iets monsterachtigs en het is feitelijk onbegrijpelijk, dat ze naast en ongeacht het 'meerschuim' de lievelingspijp van de 19^e eeuw heeft kunnen worden. Uit porselein gerookt, smaakt de tabak nergens naar en zelfs bij aanwending van de beste tabak blijft de rook, ondanks de steel heet en scherp. Pas na heel lang inroken en na de vorming van een vaste brandlaag over de wanden van de kop, komt een iets mildere smaak naar voren.'(8)

Hildebrand gooide er in zijn 'Camera Obscura' (1839), nog een schepje bovenop. Over roken uit een porseleinen pijp in de diligence schreef hij: 'Geen reine, blanke Goudse pijpen meer met een voorzichtig dopje gewapend; maar een lelijk, slangachtig, stinkend, pruttelend, door en door van vuiligheid doortrokken moffentuig.'(9) Op een aardewerk scherf uit een schotelrand, van slechts 2,5 cm hoog, zien we een roker met hoge hoed en porseleinen pijp, die zo uit diligence gestapt kan zijn.(10) (afb. 16)

Afb. 16. Kleine scherf waarop roker met lange porseleinen pijp. Akkervondst Groenekan, tweede helft 19^e eeuw.

Afb. 17. Drie kleine koppen met een treintje, een dorsvleugel en hark en een boerderij.

Afb. 18. Drie kleine koppen beschilderd met bloemen.

Afb. 19. Kop met 'G' omlijst door bloemslingers, vindplaats Amsterdam.

Marskramers of kiepkerels

Porseleinen pijpen werden in de negentiende eeuw door 'kiepkerels' aan de man gebracht. Ze kwamen samen met 'hannekemaaiers' uit, het door oorlogen verdeelde, Duitsland, naar Nederland om een boterham te verdienen. Met de mand met koopwaar op de rug gingen deze marskramers de boerderijen af.

Mulder schrijft in zijn boek 'Hannekemaaiers en kiepkerels' over roken uit porselein het volgende: 'De kiepkerels rookten, net als veel hannekemaaiers, al lopend vaak een lange pijp voorzien van een porseleinen kop. Zo'n Duitse pijp was gemakkelijk te hanteren, want de steel was buigzaam en zwaaide onder het lopen heen en weer. De zwengellengte varieerde van tien centimeter tot wel meer dan een meter. Ook de kop was heel verschillend en kon een inhoud hebben van een notendop tot koffiekop.'(11) Hij vervolgt: 'De reizende kooplieden hadden meestal een voorraadge pijp, mondstukken en koppen in hun 'kiepkast' met laden. De mensen waren vroeger zuinig en kochten, wanneer een pijp kapot was, alleen maar een andere kop of een nieuw bit of mondstuk. Die zogenaamde Duitse pijp is gedurende anderhalve eeuw ook een typisch Nederlands rookinstrument geweest, namelijk van ongeveer 1750 tot 1900.'(12) Op akkers en velden verzamelde ik fragmenten van kleine, witporseleinen pijpenkoppen van het eivormige type (Stummelpfeife), of met een cilindervormige kop, die haaks op het steeltje staan (Mutzenkopf). Op deze kleine porseleinen kopjes zijn vaak zwierig met een penseel bloemboeketten, boerenlandschappen, landbouwgerei zoals dorsvlegel en hark en zelfs een treintje aangebracht. (afb. 17, 18 en 19) Mulder meldt hierover: 'Op de porseleinen kop werden allerlei opschriften en afbeeldingen aangebracht. De opschriften met afbeeldingen konden zelfs op bestelling vanuit Duitsland worden geleverd.'(13) Dit verklaart dat opschriften op bestelling veel schrijffouten bevatten, zoals bijv. de tekst op de pijp van Piet van Es uit Eemnes.(14)

Afb. 20. Vier koppen in bruin/wit met hiel.

Afb. 21. Drie koppen in bruin/wit en bruin, zonder hiel en met haakse steel.

Afb. 22. Drie ovale, donkerblauwe koppen met haakse steel.

Bovengenoemde types werden ook in geheel bruin gekleurd porselein vervaardigd of half bruin, dat wil zeggen dat de bovenste helft van de kop

kleurloos wit is, en de bodem bruin. (afb. 20 en 21) Ze hadden verschillende modellen zowel ovoïde koppen met hiel, als cilinders met haakse steel.

Bovendien waren in de 19^e eeuw deze porseleinen pijpenkoppen verkrijgbaar in kobaltblauw. (afb. 22) Deze pijpenkoppen hebben vaak een dikke koollaag. Er werd dus intensief uit gerookt! Die groep kleine porseleinen pijpenkoppen, wordt zonder een porseleinen waterzak in een mondstuk gestoken.

Afb. 23. Bruine eivormige kop met hiel aan mondstuk.

Ik kocht een setje bruine koppen waarvan er één aan een steel is bevestigd. Dit steeltje, in het Duits 'Mützenhalter' genaamd, heeft een hoornen mondstuk met een bewerkt koperen busje waarin de pijpenkop wordt geschoven. (afb. 23)

Noten:

1. Frank en Brongers, 1979, p.175.
2. Morgenroth, 1989, p.42, fig. 43.
3. Morgenroth, 1989, XLIV, fig. 141.
4. Morgenroth, 1989, p.42, fig. 43.
5. Lammers, 1980, p.20-24.
6. Morgenroth, 1989, 40.
7. Smiesing, 1980, p.12-15.
8. Frank en Brongers, 1979, p.175.
9. Hildebrand, 127
10. Akkervondst door mijn dochttertje van vijf (1976) met de kreet: 'Papa ik heb een pijpje gevonden!'
11. Mulder, 1973, p.82.
12. Mulder, 1973, p.83.
13. Mulder, 1973, p.83.
14. Smiesing, 2012

Literatuur:

- Frank, J. A. en Brongers, G. A., 1979. *Pijpenbrevier, voor allen die de kunst van het roken beminnen*.
- Haan, R. J. de, 'Porseleinen pijpen', 2001, *PKN* 23(92), p.1287-1292.
- Hildebrand, 1988 (herdruk). *Camera Obscura*.
- Lammers, F., 1980. *De Oranjes in de negentiende eeuw*.
- Morgenroth, W., 1989. *Tabakpfeifen sammeln. Kunstwerke in Porzellan, ein Beitrag zur Geschichte des Rauchens*.
- Mulder, K., 1973. *Hannekemaaiers en kiepkerels*.
- Smiesing, P., 1980. 'Pijpekoppen uit een late vuilnisbelt'. *PKN* 3(9), p.12-15.
- Smiesing, P., 2012. 'Een porseleinen naampijp'. *PKN* 34(136), p.2513-2514.

Jachtaferelen op porseleinen pijpekoppen (pagina 6)

De PKN-experts aan het werk tijdens de druk bezochte determinatiedag in Middenbeemster (zie pagina 5)